POGLED NA PRILIKE RADNIH SLOJEVA U RIMSKOJ PROVINCIJI DALMACIJI

Grga Novak

Politička je historija rimske provincije Dalmacije već prilično obrađena. Rijetko je koji noviji pisac nastojao obraditi socijalnu i ekonomsku njenu strukturu. Istina, za političku historiju rimske provincije Dalmacije bilo je dosta izvora, jer su se mnogi i rimski i grčki pisci bar uzgred na nju osvrtali. Prodiranje Rima na Balkanski poluotok bio je za te pisce politički događaj prvoga reda, koji su oni zapažali i znali cijeniti. Isto nam tako mnogobrojni sačuvani natpisi govore o pojedinim istaknutim rimskim upravljačima u ovim krajevima. Ti nas natpisi upućuju i u način uprave kolonija i municipija i omogućuju nam da Dalmaciju upoznamo s toga gledišta.

Ovdje bismo htjeli baciti letimičan pogled na stanje tadanjega radnog naroda: radnika, mornara, obrtnika, zemljoradnika, a i drugih profesija u rimskoj provinciji Dalmaciji. Izvori su nam za taj posao suviše oskudni, ali smo uvjereni, da će se s vremenom uspjeti osvijetliti i te prilike.

I.

U ovo vrijeme najvećega zamaha robovlasničkog društvenog uređenja bili su robovi glavna radna snaga ne samo u rudnicima, nego i u zanatima, u prvom redu u onima, koji su radili na veliko, ali se radnici na našim spomenicima ni ne spominju, iako bi se pomnim ispitivanjem spomenika slobodnjaka, t. j. bivših robova, moglo mnogo toga doznati.

Krivo bismo mislili, kad bismo uzeli, da su samo robovi bili oni radnici, koji su radili najteže poslove, pod uvjetima, kakve danas ne možemo ni zamisliti. Rimski robovlasnici i rimska državna vlast, pa i sam car, kao

često najveći eksploatator i rudnika i rudarskih radnika, uzimali su vrlo mnogo radne snage domaćeg stanovništva, u prvom redu onoga, koje je živjelo u najbližoj okolici rudnika. Pa i robovi, koji su bili prisiljeni raditi u rudnicima, nisu se dovodili iz dalekih krajeva, nego su bili najviše domaći ljudi, spočetka zarobljeni u raznim sukobima, a kasnije osuđeni »ad metalla«, t. j. na rad u rudnicima.

Bilo je državnih i privatnih rudnika (metalla »publica« i »privata«). Državni su rudnici spočetka oni, koji su se nalazili na »ager publicus« ili »ager adsignatus«, a privatni, koje su privatnici otkrili i iskorišćivali na privatnim zemljištima. Država je svoje rudnike davala u zakup »publicanima«. Među državne rudnike računamo one, koje je država iskorišćivala za državnu blagajnu, i one, koji su bili vlasništvo vladarevo (ex metallis caesarianis«, »ex metallo principis«).

Upravo su se u državnim rudnicima kao rudari upotrebljavali isključivo robovi te oni, koji su bili osuđeni na doživotan prisilni rad. U carsko je doba u rimsko sudovanje uvedena kazna »ad metalla«. Neki su bili osuđeni na rad u kamenolome (»servi poena ad calcaria«), a drugi na rad u rudnike sumpora (»ad sulphuraria«). Najteža je kazna bila ona, kojom se kažnjavalo na rad u rudnicima, u kojima su se vadili metali, i nazivala se »poena proxima morti«. Tako je bilo u doba visokog carstva, dok su se u nižem prilike ponešto izmijenile. Već je Antonin Pius ublažio kaznu osuđenicima, ali je takva kazna ipak ostala sve do Justinijana. Zbog toga, što u doba nižeg carstva nije bilo toliko robova, koliko su ih trebali i obrt i zemljoradnja i rudarstvo, uprava je rudnika uzimala sve veći broj slobodnih ljudi, uz plaću ili sudjelovanje u nekom dijelu dobitka. Međutim ti slobodni ljudi, što su radili u rudnicima, nimalo nisu bili slobodni. Oni nisu mogli mijenjati zanat, a i njihovi sinovi i unuci morali su biti rudari. Štoviše, nisu se smjeli udaljiti od svoga mjesta, a ako bi pobjegli, pa ih se pronašlo, bili su opet bačeni u rudnik na rad.[1]

Tako je bilo rudarskim radnicima, a ne kako su neki pisali, da je u rimsko doba u našim krajevima cvjetalo blagostanje. Bilo je i blagostanja, ali ne kod radnika, nego kod domaćih i stranih robovlasnika, koji su iz ostalih dijelova rimskog carstva dolazili u naše krajeve. Stranci, bili to rimski činovnici ili trgovci iz rimskog imperija, koji su kao publikani ulagali novac u zakup državnih rudnika u rimskoj provinciji Dalmaciji, htjeli su imati sve udobnosti, što su ih imali u Rimu ili kojem drugom gradu Italije ili carstva, i zbog toga su gradili sjajne palače i udobna kupališta,

[1] Za opće prilike u rimskom carstvu v.: Rostovtzeff M., *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreiche*, Leipzig 1931 prev. s engl.; Léger A., *Les travaux publics, Les mines et la métallurgie aux temps des Romains*, Pariz 1875; Davies O., *Roman Mines in Europe*, Oxford 1935; Binachi Rinaldo, *L'aspetto economico-giuridico dell' organizzazione mineraria dell' impero romano*, Istituto di studi romani, 1941, str. 4—6; Isti, *La metalurgia ai tempi dell' impero romano*. Istituto di studi romani, 1946.

pa i hramove bogovima, lijepe forume i uopće sve ono, što se tada smatralo potrebnim za lijep i lagodan život. A u isto su doba upravo ti publikani okrutno iskorišćivali i robove i osuđenike »ad metalla«, i slobodne radnike, koji su se nesrećom rodili kao sinovi rudara i morali da i sami budu rudari.

Evo kako na rudare u Dalmaciji gleda iz Rima pjesnik Stacije, u svom *Lyricum ad Vibium Maximum*:[2]

> Quando te dulci Latio remittent
> *Dalmatae montes*, ubi Dite viso
> *Pallidus fossor redit erutoque*
> *Concolor auro?*

Takvi su bili dalmatinski rudari, koji su kopali zlato, blijedi i žuti poput zlata što su ga iskapali. I dok su oni nevjerojatnim naporom radili u rudnicima, njihovi su drugovi zidarski radnici i arhitekti dizali vlasnicima tih rudnika sjajne domove i kupališta kao u Domaviumu (Domavia, Gradina kod Srebrenice u istočnoj Bosni), kojih nas ostaci, danas dijelom otkopani, zadivljuju, a istovremeno i zavaravaju o pravom stanju u tadanjoj istočnoj Dalmaciji.

I baš nam ostaci u Gradini kod Srebrenice mogu dati materijala za ispitivanje tadanjeg ekonomskog i društvenog stanja jednoga isključivo rudarskog grada u našim krajevima.

Kad su Rimljani godine 229. pr. n. e. započeli rat na Ilire, u prvom su redu htjeli, da na istočnoj obali Jadrana osvoje nekoliko uporišta, s kojih će prodirati na Balkanski poluotok, a preko njega i dalje na istok. Ilirski su krajevi bili tada već dobro poznati u Italiji ne samo zbog gusara, nego i zbog rudnog bogatstva. Rim, koji je koračao čvrstim koracima u imperijalizam i spremao se na drugi Punski rat, trebao je oružja, dakle željeza, pa zatim bakra za pravljenje bronce. I jednoga i drugoga bilo je obilno u ilirskim krajevima, najviše u Bosni, s kojom su stanovnici Apeninskog poluotoka trgovali još nekoliko stoljeća ranije, kako nam to pokazuju ne samo etruščanske kacige, što su nađene u Bosni, nego i razni uzajamni utjecaji italskih i ilirskih metalnih proizvoda. Definitivno pokorivši ilirske krajeve, Rim je mogao obilno eksploatirati rudno blago na cijelom ilirskom teritoriju.

Krajevi bogati rudnim blagom, od današnjega Topuskoga i Gvozdanskoga pa sve do Srebrenice, koje su iskorišćivali već Iliri, a onda naročito Kelti, kad su se tamo doselili, bijahu sada otvoreni Rimu, koji ih je odmah stao eksploatirati. Prema pisanju rimskih pisaca, koji su malo iza toga živjeli, državna je vlast odmah pristupila širokoj eksploataciji ilirskoga rudnog blaga. Ilirske su krajeve Rimljani podijelili u nekoliko provincija,

[2] Silvarum IV 7, stihovi 13—16.
Kad će te ljupkom Laciju povratiti dalmatinske planine, gdje se rudar vraća iz dubine podzemlja blijed i žut kao zlato, koje je iskopao?

od kojih nas ovdje interesira provincija Illyricum, koja se potkraj I. stoljeća prozvala Delmatia, Dalmacija. Toj su provinciji pripadali svi današnji krajevi zapadne Jugoslavije, počev od Raše u Istri pa linijom na Karlovac, Banjaluka, a odavle na ušće Save u Dunav, dok je istočna granica te provincije išla gotovo do Velike Morave, a južna do Šar-planine na istoku i rijeke Mat u današnjoj Albaniji na jugu. U doba cara Oktavijana Augusta nisu, istina, svi ti krajevi bili potpuno pacificirani, ali se može kazati, da su svi stajali pod kontrolom Rima.

Još je August naredio dalmatinskom namjesniku Vibiju, neka prisili Dalmatince, da iskapaju rudu i ispiru zlato, kako nas to izvješćuje Florus: »Sed Augustus perdomandos Vibio mandat, qui efferum genus fodere terras coegit aurumque repurgare; quod alioquin gens omnium cupidissima eo studio, ea diligentia anquirit, ut illud in usus suos eruere videantur«.[2] Ovdje treba napose obratiti pažnju na riječ »coegit«, t. j. natjera, prisili. Tako je po Augustovu naredenju Vibije prisilio mnoge Dalmate na rad u rudarstvu i oni su morali cijelog života ostati rudari, a to su, prema rimskom zakonu, morali biti i njihova djeca i potomci im. I tako su odmah stvoreni polurobovi rudari.

Tome se poslu odmah pristupilo, pa je već Plinije, pedesetak godina poslije Augusta, u svojoj Naturalis Historia mogao zabilježiti, da se u Dalmaciji nalazi zlato, često na površini zemlje, a da se za vladanja Neronova u jednom danu znalo naći i po 50 libara.

Dalmacija je postala u Rimu znamenita sa svoga zlata. Pjesnik Stacije — koji živi u Rimu potkraj I. stoljeća — ističe dalmatinsko zlato u eklogi *Consolatio ad Claudium Etruscum,* u svom djelu *Silvae.* Navodeći bogatstva raznih krajeva rimskog imperija, Stacije pjeva:

> Quidquid ab auriferis eiectat Hiberia fossis,
> *Dalmatico quod monte nitet,* quod messibus Afris
> Verritur.....
> ..... uni parent commissa ministro.[3]

U drugoj pjesmi, *Epithalamion in Stellam et Violentillam,* opisuje sjaj, kojim je uređena kuća:

[2] Florus, Epitome L. IV. 12, 12. — No August dade nalog Vibiju, da ih potpuno pokori. On natjera divlji narod na kopanje zemlje i na ispiranje zlata. Taj narod, inače vrlo pohlepan za svime, traži zlato takvom revnošću i marom, da se čini, da ga kopa za svoju upotrebu.

[3] Statii Silvae, Lib. III, Ecloga III, stih 89 ss. — Štogod izbacuje Iberija iz zlatom bogatih rudnika, što se god blista u dalmatinskom gorju i što se zgrće od afričkih žetvi... sve je povjereno upravi jednog službenika.

Digna deae sedes, nitidis nec sordet ab astris.
Hic Libycus Phrygiusque silex, hic dura Laconum
Saxa virent: hic flexus onyx, et concolor alto
Vena mari, rupesque nitent, quis purpura saepe
Ooebalis et Tyrii moderator livet aheni.
Pendent innumeris fastigia nixa columnis,
Robora *Dalmatico lucent satiata metallo.*[4]

Prema tome je i potkraj I. stoljeća n. e., kad živi i pjeva Stacije, još uvijek dalmatinsko zlato bilo u Rimu na glasu, a Dalmacija zemlja, koju je Rim smatrao, što se toga tiče, među prvima na svijetu.

Potvrđuje nam to i Marcijal, koji u svojim epigramima kaže:

Ibis litoreas Macer Salonas
. . . . . .
Felix auriferae colone terrae.[5]

Gdje se sve nalazilo zlato u Dalmaciji, ne znamo, ali su nam ipak poznata neka nalazišta, i to u porječjima rijeke Lašve, Fojnice, Željeznice i Vrbasa.

Zlato se u prvom redu odvozilo u Rim u državnu i carsku blagajnu. Dobiveno iz privatnih rudnika, odnosno ispirališta, obrađivali su domaći zlatari. Međutim je toga zlata bilo i suviše malo prema onome, što se dobivalo iz državnih rudnika i ispirališta.

Nalazi zlatnog nakita u našim krajevima naveli su neke pisce na sasvim krivo mišljenje o tadanjim prilikama. Tako na pr. piše Patsch: »Da pučanstvo nije živjelo u slabim prilikama, dokazuju i nalazi nakita od dragocjenog metala porazdijeljeni po cijeloj zemlji (rimskoj pokrajini Dalmaciji).«[6] Sasvim je drugačije bilo u stvarnosti. Trebalo je kazati, da je na pr. takav jedan zlatni nakit nađen zajedno s kostima djevojke u lijepom olovnom lijesu u Gradini kod Srebrenice, i da su takav luksuz mogli sebi dopustiti samo bogati ljudi, a ti sigurno nisu bili srebrenički rudari, nego ili domaći bogataši ili doseljeni rimski građani uposleni u nadzoru rudnika, ili pak publikani, koji su iskorišćivali rudnike.

[4] Statii Silvae, Lib. I, Ecl. II, stih 147—153. — Stan je dostojan božice i ne zaostaje za sjajnim zvijezdama. Ovdje je libijski i frigijski mramor, ondje tvrdi lakonski kamen zelenkastog sjaja; ovdje vigasti oniks i žile kamena, kojem često može zavidjeti lakonski grimiz i majstor tirskog mjedenog kotla. Spuštaju se zabati naslonjeni na nebrojene stupove, sja hrastovina bogato ukrašena dalmatinskom kovinom.

[5] Martialis M. V., Epigramaton lib. X, LXXVIII, v. 1 i 5. — Poći ćeš, Makro, u Solin, što leži na obali morskoj... sretni stanovniče zemlje bogate zlatom.

[6] PATSCH K., Zbirke rimskih i grčkih starina u B. H. Zemaljskom muzeju, Sarajevo 1915, str. 120.

Zlatnu rudu obrađivali su i u drugim mjestima Dalmacije, u prvom redu u Saloni, gdje ju je bogato građanstvo naveliko potraživalo. U Saloni je bilo toliko zlatara, da su mogli imati svoj poseban kolegij pod zaštitom Venere, nazvan »collegium fabrum Veneris«. Salona je uopće bila centar za skupljanje, a i obrađivanje dobivenog zlata.

»Aurariae dalmaticae« ostale su na glasu za cijelog trajanja carstva, iako kasnije nisu davale onoliko zlata, koliko u doba Neronovo.

Isto je tako Dalmacija bila znamenita po produkciji srebra i olova. Jedno mjesto u istočnoj Bosni dobilo je ime po olovu, što se u njemu vadilo (»Plumbum«-Olovo), a drugo jedno zvalo se po srebu »Argentaria«. Glavni srebrni rudnici bili su kraj Drine u Domaviumu.

Iskorišćivanje dalmatinskih rudnika srebra počelo je za Trajana i ubrzo se toliko razvilo, da se Dalmacija, poslije Hispanije i Galije, smatrala najbogatijom zemljom u proizvodnji srebra.

Za ovo pitanje imamo danas obilje spomenika, nađenih u Gradini kraj Srebrenice, ali je njima potrebno pristupiti ne samo s arheološkoga, nego i ekonomskoga i socijalnoga gledišta. Tek tada moći ćemo zagledati u život ljudi tih krajeva za vrijeme rimskoga gospodstva. Koliko je bila velika i važna produkcija srebra u našim krajevima, pokazuje i to, što je carstvo imalo posebnoga poslovođu (procurator) za srebrne rudnike u Dalmaciji i Panoniji, kao što je imalo posebnoga i za proizvodnju zlata. Iz natpisa poznajemo »prokuratore« za proizvodnju zlata: M. Ulpius Aug. lib(ertus) Hermia procurator aurariarum,[7] zatim Avianus(?) Aug. lib(ertus), auraria[r(um)] subpro(curator).[8] Poznat nam je i jedan commentariensis za zlato: Commentariensis aurariarum Delmatarum, Aug(usti servus).[9] Od prokuratora za rudnike srebra spominju se: T. Claudius T. f. Papiria [X]-enophon proc. argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum,[10] zatim Aurelius Verecundus v(ir) e(gregius) proc. argentariarum.[11]

Spočetka su Rimljani prepuštali Kelto-Ilirima iskorišćivanje rudnika željeza, kupujući od njih i sirovu rudu i već obrađeno oružje i oruđe. Ali naskoro uzeše sve pod svoju kontrolu i napokon ih prisvojiše tako, da su i željezni rudnici postali vlasništvo države ili cara. Kao ni sve druge, što su pripadali državi, tako nije ni rudnike željeza država direktno eksploatirala, nego ih je davala u zakup publikanima.

Rimska je Dalmacija bila bogata željeznom rudom, u prvom redu krajevi oko Ljubije, Sanskog Mosta, Visokoga, Vareša i Fojnice. Ovdje

[7] CIL III, 1512 — cf. Ruggiero E., Dizionario di antichità romane, Roma 1942, vol. IV, Parte I, str. 29.

[8] CIL III, 1088.

[9] CIL III, 1997.

[10] CIL III, 7127—6575.

[11] CIL III, 12736.

ističemo, da su Rimljani iskorišćivali i rudnike u tadanjoj Panoniji i Noriku, od kojih je pokrajina velik dio u današnjoj Jugoslaviji.

U rudarstvo ubrajamo i kamenolome. Najvažniji su bili u primorju i na otocima; na pr. u Trogiru, za koji kaže Plinije da je poznat po svom mramoru (Tragurium marmore notum), zatim na otoku Braču, osobito u Splitskoj, a onda kamenolomi u Fruškoj Gori i drugi.

Na čelu cjelokupne rudarske proizvodnje kao poslovođa stajao je jedan čovjek, s naslovom »comes metallorum per Illyricum«, ili »procurator metallorum«, na pr. L. Domitius procurator metallorum Pannoniorum et Delmatiorum.[12] Redovno su postojala tri takva rukovodioca, po jedan za zlato i srebro, a jedan za željezo. Prokurator za željezo imao je sjedište u Sisciji (Sisku). Od prokuratora za željezo poznat nam je Fl(avius) Verus proc. Aug. n. praeposit(us) splendidissim(i) vect(igalis) ferr(ariarum) per Asclepiadem arc(arium) (st)ationis Sisc(ianae).[13] Ovaj je natpis nađen u samom sjedištu prokuratora, u Sisciji.

Prokurator za zlato imao je sjedište u Saloni, a prokurator za srebro u municipium Domavianum.

Publikani, bogati zakupnici — najveći eksploatatori radnog naroda, što ih je stari svijet poznavao — znali su katkada uzeti u zakup ne samo pojedine rudnike, nego i rudnike neke rude u više pokrajina. Takav je jedan bio i neki Q. Septueius Clemens. Zakupio je bio sve državne rudnike željeza u Dalmaciji, Panoniji i Noriku, dakle cijelom prostoru od Dunava do Mata te od mora do Morave i Dunava. Za zdravlje tome gavanu — koji nosi titulu »conductor ferrariarum« — i dvjema prokuratorima, podigao je prokurator Q. Septueius Valens spomenik Norejskoj Izidi.[14]

Ovaj nam natpis svjedoči pored ostaloga i o tijesnoj vezi između predstavnika državnog fiska i zakupnika, koja sigurno nije išla na korist države.

Dok su se tako s jedne strane bogatili zakupnici rudnika i s njima državni prokuratori, nalazili su se rudari — i robovi i slobodnjaci — u strahovitom položaju, koji je bio pogoršan time, što su u njemu morali ostati, dok žive. Štoviše, oni, koji su ispirali zlato, nisu se smjeli udruživati u collegija, što je inače bilo dopušteno svim obrtnicima, dakle svim kvalificiranim radnicima.

II.

Zanatstvo je na teritoriju rimske provincije Dalmacije vrlo starog porijekla. Cvjetalo je u nekim krajevima i mjestima još u neolitu, s istak-

[12] CIL III, 1272, 8361.
[13] CIL III, 3953.
[14] Isidi Norei(ae) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) pro salute Q. Septuei Clementis con(ductoris) fer(rariarum) N(oricarum), P(annoniarum), D(elmatiarum) et Ti. Cl(audii) Heraclae et Cn. Octa(vi) Secundi pro(curatorum) fer(rariarium) Q. Septueius Valens pro(curator) fer(rariarum), cf. CIL, III, 4809.

nutim centrima, najprije na otoku Hvaru (Grapčeva Spilja), a zatim u Butmiru kraj Sarajeva. U kasnijem Hallstattu razvija se zanatstvo u krajevima današnje istočne Bosne do velike visine: na Glasincu prima tako istaknute oblike i dosiže toliku produkciju, da govorimo o posebnoj »glasinačkoj kulturi«. Zanatstvo ovih krajeva razvija se, širi i napreduje dalje u La Tènu. Na početku IV. stoljeća pr. n. e. naseljavaju Grci neke točke na našoj obali i donose svoje zanatsko znanje, kakvo je bilo u materi zemlji, te, ostajući s njom u stalnoj vezi, razvijaju paralelno s Grčkom i to znanje. Ipak ono poprima do neke mjere provincijski karakter.

Rimljani su u ilirskim krajevima i grčkim kolonijama zatekli lijepo razvijeno zanatstvo. Sami su pak počeli razvijati i radionice većeg stila, koje su radile s mnogo ljudi, ponajviše robova, ne samo za potrebe bližih mušterija, nego i za izvoz u provinciju, a i izvan nje.

Malo nam je ostalo zabilježeno u pisaca, koji su spominjali i ove krajeve, kakve su to bile radnje, a nije nam poznat ni njihov kapacitet; da nešto o tome saznamo, upućeni smo na natpise, koji spominju takve radnike ili njihove nadzornike i gospodare, razne zanatlije ili njihove udruge.

Tako je na jednom natpisu u Saloni zabilježen »magister conquilarius«, t. j. nadzornik radionice, u kojoj se iz školjaka vadio grimiz. Na taj način doznajemo, da je postojala takva radnja. Bez sumnje je to bila državna radionica, ili je vjerojatnije postojalo nekoliko takvih radnja, koje je nadzirao spomenuti magister.

Gynaecija, t. j. radionica tkanina, bilo je u Dalmaciji nekoliko; njima su upravljali prokuratori. U kasnije se rimsko doba spominju »Procurator gynaecii Joviensis Dalmatiae Aspalato« i »Procurator gynaecii Bassanensis Pannoniae Secundae translati Salonis«. Splitski gynaecij — koji je utemeljio Dioklecijan — radio je sve do propasti Salone (oko godine 614. n. e.).[15]

U Saloni je bila i velika bojadisaona sukna, a to znači i radionice platna i predionica vune.[16]

U kasnije je rimsko doba bio u Dalmaciji i jedan »comes commerciorum«, koji je nadzirao izrađivanje skupocjenih haljina i dragocjenih predmeta, zlatnih i srebrnih nakita, zlatnog i srebrnog posuđa i dragulja.[17]

Na mnogo su mjesta primorske Dalmacije bile uređene solane, koje su lijepo radile, a vjerojatno se već u ovo doba iskorišćivao solni bazen Tuzle.

Sve su to zaključci, do kojih dolazimo na temelju oskudnih bilježaka u *Notitia Dignitatum*. Ali to je premalo. Potrebno je, da se dobije što bolji pogled na rad onih radionica, koje su radile na veliko, da se s ovoga gledišta, na osnovi natpisa, obrade sva veća naselja rimskog vremena, od kojih

[15] *Notitia Dignitatum ed. Seeck. Notitia occidentis*, II, str. 150. Cons, *La province romaine de la Dalmatie*, Paris 1882, str. 354.

[16] Procurator balii Salonitani Dalmatiae, *Notitia Dignitatum*. Cons l. c.

[17] Brecking *Notitia Dignitatum* I. str. 252. Cons, o. c., str. 357.

su nam ostale veće ili manje ruševine, a isto tako obrade i natpisi pojedinih mjesta, pa ćemo tek onda moći potanje i bolje upoznati to pitanje. Na taj način ćemo moći skupiti dosta toga, što će nam, uklopljeno u cjelinu, dati mnogo jasniju sliku o obrtnom radu u rimskoj Dalmaciji.

Velike radionice bile su svakako splitski i solinski gynaecij. Riječ »gynaecium« znači u tekstovima IV. i V. st. radionička poduzeća, koja su pripadala caru, a u njima se tkale tkanine i šivala odijela. Iz imena se tih tvornica vidi, da su u njima radile u prvom redu žene, ali su se za taj posao uzimali i muškarci. Ti su se zvali »gynaeciarii«. Radnici jednog i drugog spola bili su u ropskom odnosu, »mancipia«. Žene »ingenuae«, koje bi se za njih udale, postale bi »gynaeciariae«. Među tim radnicima često je bilo osuđenika, u prvom redu kršćana. Gynaeciarii, su, istina, bili udruženi u korporacije, kao i drugi zanatlije, ali nisu mogli ostaviti svoj zanat ni prihvatiti ponudu kojeg privatnika, da dođu u njegov posao; oni su bili »nexu sanguinis ad divinas largitiones pertinentes«.[18] Odnosi su radnika u svim državnim tvornicama bili isti.

III.

Mnogo bolje od velikih radionica poznamo zanate, prije svega zato, što su zanatlije bili u svim većim mjestima organizirani u udruge (collegia).

Isto onako, kako u organizaciji političke uprave i kulta, tako su se dalmatinske kolonije i municipiji ravnali prema uzoru glavnoga grada Rima i u organizaciji zanata i zanatlija. Svi su zanati i ovdje bili organizirani u »collegia«, udruge. I upravo iz toga, što se ove udruge spominju na spomenicima, doznajemo, koji su sve zanati postojali u pojedinim mjestima. Tako u Dalmaciji nalazimo collegia: centonariorum,[19] fabrum,[20] fabrum et

[18] Cod. Theod. X, 20, 3, 7, 16; VII, 6, 5; Lactantius, *De mortibus persecutorum* 2, 1, 4; v. G. Novak, *Nekoja pitanja iz istorije srednjevjekovnog Splita,* Starohrv. prosvj., N. S. II, Zagreb 1928, str. 36.

[19] Centonarius je radnik debelih pokrivača za krevete. Te su pokrivače radili iz starih krpa (centones) za siromašniji svijet. U Dalmaciji se oni spominju u Saloni (CIL III, 8843). Isp. za »centones« Pauly-Wissowa, Realencylopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Stutgart 1900, VII, 395.

[20] Riječ »faber« označuje svakoga, koji obrađuje kakav tvrdi predmet (drvo, metal, bjelokost, kamen): Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie,* VII, 393. Collegium fabrum u Saloni CIL III, 8824, 8829; Bull. Dalm. VIII 52, 158; Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (Bulletin d'archéologie et d'histoire dalmate), Split 1922, XLV, str. 19, 4081 A.; Bullettino di archeologia e storia dalmata XXIX, 1906, 20, 3415 A. 216, 3657 A., XXX, 1907, 55, 3551.A.; XXIX, 1906, 216, 3657 A.; Coll. fabrum u Naroni, Bull. Dalm. X, 1887, 123, 135.; Collegium fabrum u Rižinicama, Bull. Dalm. XVIII, 1895, str. 192.

U Saloni su nađena dva natpisa, koja spominju »prefekta fabrum«, Bull. Dalm. XXV, 6, 3046, 23, 3047; praefectus fabrum u Doclei, Bull. Dalm. 1890, 115, 58. XVIII 1895, str. 192

centonariorum,[21] dendrophorum,[22] fabrum Veneris,[23] fabrum tignuariorum,[24] iuventutis lapidariorum,[25] lapidariorum saccariorum.[26]

Osim ovih kolegija, koje nam spominju natpisi, u Dalmaciji su — kao i u ostalom rimskom carstvu — bez sumnje postajala i druga »collegia« — za koja još nemamo potvrde u natpisima — jer su u svakom mjestu, gdje ih je bilo više, zanatlije bili organizirani. Pored takvih bilo je u manjim mjestima zanatlija, koji nisu bili organizirani, jer ih je bilo premalo.

Pored zanatlija u takva su »collegia« bile organizirane i druge profesije kao glumci, pisari, liječnici, trgovci i dr. Kolegij trgovaca spominje se u Dalmaciji na nekoliko natpisa.[27]

[21] Salona CIL III, 2107; Dessau, *Inscriptiones latinae selectae* II, 2; Berolini, MCMVI, 7236; Bull. Dalm. XXXVII, 53, 4324 A.; lijep je natpis, po kojemu sam kolegij »fabrum et centonariorum« podiže spomenik svom članu. Natpis je nađen u Saloni i publiciran u Bull. Dalm. 1914 (XXXVI), str. 75, 4575 A. On glasi: M(arco) Vlpio, M(arci) f(ilio), Sabino, eq(uiti) r(omano), dec(urioni) col(oniae) Sal(onitanae) II viro iure dicundo, praef(ecto) bis coll(egii) fabr(um) et centonariorum, patrono col(legii) s(upra) s(cripti), ob industriam adque sing(ula)re(um), eius innocentiam et integritatem defensionemque, ex aere collato, collegium s(upra) s(criptum). (Marku Ulpiju, Markovu sinu, Sabinu, rimskom vitezu, dekurionu solinske kolonije, duumviru za krojenje pravde, dvaput glavaru kolegija majstorâ u tvrdom materijalu i gunjarâ, pokrovitelju tog kolegija, zbog njegove radljivosti, neobične čestitosti i poštenja, te zbog pružene zaštite (podigao je ovaj spomenik) spomenuti kolegij novcem svojih članova.) Kolegij »fabrum et centonariorum« ustanovljen je i u Albamaris (Biograd na moru, kraj Zadra). Natpis publiciran u Bull. Dalm. XII, 1889, 100, 82.

[22] Dendrophori su bili tesari, a i trgovci drvom. U velikim municipijima i kolonijama, zajedno s fabrima i centonarijima, obavljahu dendrophori vatrogasnu službu. Ujedno su bili dodijeljeni kultu Velike Majke pa su 22. ožujka svake godine nosili u hram Magnae Matris sveti bor, pod kojim se Attis evirirao i u koji se, prema mitu, pretvorio. Natpisi iz Salone u CIL III, 8823, 8824; Bull. Dalm. V, 49, 10.

[23] CILL III, 1981, 2106, 2108 (Salona). Collegium Veneris spominje se i na jednom natpisu nađenu u Srinjinama, a publiciran je u Bull. Dalm. XXIII, 1900, str. 53, 2784. I ovaj je collegium zapravo collegium fabrum Veneris. Venera je naime bila patrona salonitanskih »fabra«. Do kraja III. stoljeća n. e. nazivao se taj kolegij samo »collegium fabrum (fabrorum)«, a otada najprije »collegium fabrum Veneris«, a onda samo »collegium Veneris« (Daremberg-Saglio, *Dictionaire des antiquités grecques et romaines*, s. v. fabri; Bull. Dalm. XXIII, 54).

[24] Faber tignuarius ili tignarius građevni je radnik ili pak tesar. Dig. L, 16, 235: »fabros tignuarios dicimus non eos dumtaxat, qui tigna dolarent, sed omnes qui aedificarent«, CJC I, Berlin 1908, 919; Pauly- Wissowa, l. c. Kod nas nađen natpis CIL III, 8841.

[25] »omladine kamenara« CIL III, 8840, »lapidariorum« — kamenara, Bull. Dalm. XII, 1889, 17, 13.

[26] Saccarii, vrećari, današnji su transportni radnici. Upravo ih zbog toga i nalazimo u lukama. Kod nas je natpis takva jednog radnika nađen u Žrnovnici, kraj Stobreča, gdje se nalazilo grčko isejsko naselje Epetion, rimski Epetium. Radi toga, što je interesantan, donosimo ga ovdje: »d. m. Aurelio Iovino ex collegio saccariorum, qui vixit annis XLV, Aurelia Primilla virginio infelicissimoi *(sic)* fecit«. Bull. Dalm. XXIV, 1901, str. 35. 2895; CIL III S. 14642; Dessau, *Inscriptiones selectae* 7292. Taj collegium saccariorum na drugom jednom natpisu, isto tako kod Stobreča (Epetium), publ. u Bull. Dalm., cit. str. 36, 2914. Natpis, na kojem se spominje taj kolegij, nađen je i u Saloni: v. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku XLV, 7, 4801 A.

[27] Vjesnik Dalm. XLV, 1922, str. 45, 4238 A.

Ma da nam je sačuvan natpis nađen u Doclei C. Gord. Maximianu, »grammaticae Graecae peritissimo«, dakle »odličnom poznavaocu grčke gramatike«,[28] pa natpis, nađen blizu Salone, »retoru« Q. Publiciju Aemilijanu,[29] zatim onaj nađen u Saloni, što je podigla Aemiliea*(sic)* Spifarlla*(sic)* svom mladom umrlom mužu Fl. Ursilianu, »artis medicinae industriae primae«, dakle liječniku,[30] pa dva, koji nam spominju po jednog »scriba«, pisara u Solinu,[31] te jedan, u kojem se spominje Hilarus »purpurarius« (bojadisar crvenih haljina,[32] par njih sa »calegarius« (postolar),[33] nekoliko natpisa pedagoga (učitelja)[34] — ne možemo zaključivati, da su se u tim mjestima nalazila i kolegija spomenutih kao ni drugih sličnih zanata, odnosno profesija. Za nas je svakako vrlo važno, kad znamo, kako je u tim mjestima bilo ljudi izvjesne profesije, odnosno zanata, da konačno možemo ustanoviti stanje zanata i profesija u ovo doba na teritoriju rimske provincije Dalmacije.

Kolegiji nisu imali posebnih prava, ali su više puta bili jaka udruženja zanatlija i radnika, ili drugih profesija, koja su — naročito onda, kada se rimsko građansko pravo proširilo na sve slobodne ljude u carstvu — postala značajan faktor, osobito za izbora. Ona su znala često dizati bune, kad su ih predvodili poduzetni ljudi. U tim bunama najviše se ističu »opifices« (radnici) i »tabernarii« (krčmari). Zbog toga su Cezar i August bili zabranili sve ovakve udruge, Tiberije je to učinio u Pompejima, Trajan u Bitiniji.

Ovi su kolegiji imali posebne prostorije, zvane »scholae«, gdje su se skupljali, vijećali i zaključivali. Često imaju moćne patrone, koji im pribavljaju razne privilegije. Takvim patronima posvećuju kipove, a to isto čine i carevima. Kad nisu drukčije mogli doći do svojih prava, kolegiji bi započeli sa štrajkom; poznat nam je štrajk pekara u Magnesiji (Meandrovoj), a štrajkovalo se i u drugim mjestima.

Kao što su u srednjem vijeku pojedina obrtnička udruženja imala za zaštitnika kojega sveca, tako su kolegiji rimskog vremena uzimali za svog zaštitnika ponekog boga. Solinski je kolegij »fabrum« imao — kako smo spomenuli — zaštitnicom Veneru i zvao se »collegium fabrum Veneris«.

[28] CIL III, S. 12702: Dessau, o. c. 7767; Bull. Dalm. XII, 118, 54.

[29] CIL III, 2227a; Dessau, o. c. 7774.

[30] CIL III, 2123; Dessau, o. c. 7799.

Medicus — liječnik spominje se i na natpisu nađenu u Klisu, publ. u Bull. Dalm, XXIV, 1901, str. 12, 2887.

[31] CIL III, 2019; Dessau, o. c. 7161; Bull. Dalm. XXIX, 1906, 226, 227, 3452 A.

[32] Bull. Dalm. XXXVII, 56, 4714 A.

[33] Bull. Dalm. XX 9, 2150 + 2195, XXVII, 164, 3397.

[34] Bull. Dalm. XXII, 33, 2500; XXIX, 122, 507 B.

Osobita je dužnost kolegija da se pobrine za sprovod i pokop svojih članova, a mnogi su kolegiji imali zajedničke grobnice.

Svaki je kolegij imao svoje svečane dane, a neki su dani svečani svim kolegijima. Svečanosti su priređivali sami i uvijek nastojali, da što bolje ispadnu, kako bi se što više zabavili i što bolje najeli. Kolegiji su obično slavili »dies natalis collegii«, t. j. godišnjicu posvećenja svoga hrama, scholae, ili hrama svoga boga zaštitnika, strenue, t. j. 1. siječnja; dies imperii, t. j. godišnjicu careva nastupa na prijestolje; dies natalis (rođendan) svog patrona ili dobročinitelja, a i druge.

Kolegiji su, dakle, imali svoj zajednički kult, zajedničke gozbe i zajedničku grobnicu.

Na čelu kolegija stajali su pročelnici i drugi časnici, koji su se u Dalmaciji zvali: collector,[35] collega et consacranius,[36] magister,[37] vexillarius,[38] praefectus,[39] praefectus et patronus.[40]

IV.

Kako vidimo iz izloženog, rimska je provincija Dalmacija bila potpuno ušla u ekonomski i socijalni život ondašnjeg rimskog imperija, vezana s njegovim pojedinim krajevima odličnim cestama i morskim putovima.

Dalmaciju su s ostalim obalama Sredozemnoga mora vezale njene lađe i one iz ostalih mediteranskih krajeva. Međutim dalmatinski mornari nisu služili samo na domaćim lađama, nego i na državnim, ratnim. Bili su poznati u rimskom imperiju kao najbolji mornari, i upravo su ih zbog toga Rimljani i uzimali u mornaricu. Rimska flota, određena da čuva Italiju i da po potrebi krene u razne pomorske akcije, bila je koncentrirana u dvije ratne luke, od kojih je jedna bila u Misenumu, a druga u Raveni. U ravenatskoj floti bilo je 40% Dalmata, a u misenskoj oko 35%. Sačuvalo nam se mnogo natpisa Dalmata mornara iz obje flote.[42] To su, razumije se, natpisi onih,

[35] CIL III. 2555.

[36] CIL III, 2109.

[37] CIL III, 8819.

[38] CIL III, 8837.

[39] Praef. Fabr. CIL III, 2075; Fraef. fabrum CIL III, Suppl. I, 8787.

[40] T. Flavio T. Fil. Tro. Agricolae decur(ioni) col(oniae) Sal(onitanae) aedili II vir(o) iure dic(undo) dec(urioni) col(oniae) Aequitatis: II vir(o) q(uin)q(uenali) disp... municipi Riditar(um) praef(ecto) et patron(o) coll(egii) fabr(um) ob merita eius coll(egium) fabr(um) ex aere conlato. Curatori rei pub(licae) Sploni[s]tarum; tribuno leg(ionis) X g(eminae) p(iae) f(idelis), CIL III, 2026.

[41] Praef. et patron. CIL III, 2087.

[42] Tako na pr. iz ravenatske flote u CIL IX, 44, 53, 54, 68, 69, 71, 85, 89, 90 i t. d., i t. d., a iz misenske u CIL VI, 3108, 3126 i t. d. i t. d.

koji su se jače istakli i zavrijedili, da im se nad grobom podigne spomenik. Na tim se natpisima često kaže, da je mornar »po narodnosti Dalmat« (natione Delmata) ili »iz Dalmacije« (ex Delmatia), a katkad je označeno mjesto, iz kojega je bio.

I Tacit tvrdi, da su velik dio ravenatske flote sačinjavali Delmati i Panonci, a i to, da je dio flote bio sastavljen od liburnijskih lađa, dakle dalmatinskih lađa, jer je cijela Liburnija bila u tadanjoj rimskoj Dalmaciji.[43]

Iza svih tih natpisa, iza pohvalnih riječi Tacita kriju se hiljade Dalmata, koji su bili iskorišćivani za rimske imperijalne probitke, primorani da služe na rimskim ratnim jedinicama. Pored onih, koji su bili zaslužni za rimske interese i kojima su se postavljali nadgrobni spomenici, stajale su hiljade onih, koji su, kao veslači, prikovani uz lađu, mučeni i glađu i žeđu, šibani od zapovjednika veslača, zajedno s robovima, veslali duge godine čekajući, da ih smrt oslobodi muka i patnja, dok su im kod kuće ostajale njive neiskopane, polja neobrađena, porodice bez hranitelja.

Bilo je mornara, koji su služili na domaćim lađama. Bili su to u prvom redu mornari na trgovačkim lađama dalmatinskih brodovlasnika bogataša. Kako je bilo tim najamnim radnicima na privatnim brodovima, ne znamo ništa. Nema sumnje, da se pokoji znao i provući kroz nevolju, ali je većina njih bila u stanju, u kojem su bili i mornari u kasnijim stoljećima, t. j. radili su i pogibali u olujama za interese bogataša, kojih je bilo u svim većim primorskim mjestima Dalmacije: u Saloni, Jaderu, Seniji, Naroni, Isi, Traguriumu, Epetionu, i t. d. Oni, kao i dalmatinski trgovci, crpli su sve koristi od tadanjega povoljnog primorskog položaja Dalmacije i od mira, što je vladao na Jadranu. Njima su se podizale palače i vile, kupališta i vrtovi, oni su upravljali, skupa s posjednicima zemljišta, svim tim gradovima i gradićima, stvarajući domaću, provincijalnu aristokraciju. Ta je aristokracija dizala, u prvom redu sebi za zabavu, teatre i amfiteatre, hramove i bazilike, forume i cirkuse, bacajući i brojnom proletarijatu pokoju mrvicu, pokoju zabavu, da bude uz nju, da osjeti njenu milost i radi za nju.

Tako postadoše dalmatinski gradovi veći ili manji centri rimske civilizacije, i mi se danas doista moramo diviti mnogome krasnom spomeniku iz toga vremena i moramo, ako to površno gledamo, zaključiti, da je tada u Dalmaciji doista bilo velike blagostanje, koje je omogućivalo tako veličanstvene građevine i toliku građevnu djelatnost. Ali kad dublje analiziramo, kako se do toga došlo i tko je to uživao, vidimo, da je sve to radio siromašan radni narod za one, koji su iskorišćivali njegovu radnu snagu i uživali od viška, što ga je donosio njihov imutak, dok oni, koji su sve to radili, nisu dobivali ni približno onoliko, koliko im je bilo potrebno. To su

[43] Taciti *Historiarum* III, 12 i 50.

nepisane riječi, što nam ih govore ruševine isejskog teatra, i salonskog amfiteatra, i salonskih bazilika i kupališta, i jaderskog foruma i Doclee, i vijećnice Domaviuma, i stolačkih mozaika i svega onoga lijepoga, što nam je ostalo iz punih sedam stotina godina rimskog vladanja u Dalmaciji.

V.

Kakve su prilike vladale kod poljoprivrednih radnika u rimskoj provinciji Dalmaciji, vrlo je teško opisati, s razloga, što za to nemamo gotovo nikakvih izvora, koji bi se odnosili izričito na nju. Imamo natpisa, koji se odnose na posjednike. Njima pripada najveći broj onih ljudi, koji su u kolonijama i municipijima vršili razne službe i bili pripadnici »ordo decurionum« odnosnoga mjesta. Isto tako tima, bogatijim ljudima, pripadaju i razni nadgrobni natpisi, što su nađeni u krajevima izvan dosega municipija ili kolonija. Ukoliko nisu službenici poslani iz Rima, svi su oni odreda pripadnici posjedničke klase, bili domaći ili doseljenici. Natpisa poljoprivrednih radnika nema, jednostavno zato, što oni nisu imali sredstava da ih postave.

Mnogobrojni natpisi, što su ih postavili slobodnjaci ili su postavljeni slobodnjacima, a nađeni su u našim krajevima, ne mogu nam s obzirom na ovo pitanje mnogo objasniti, jer ti slobodnjaci (liberti i libertae) rijetko kažu svoj zanat, a kad ga navode, onda je to neka visoka čast, što su je postigli unutar svoje kolonije, municipija ili čak u državnoj upravi.[44] Isto nam tako zapravo ništa ne kažu ni natpisi, što su ih postavili robovi ili su postavljeni robovima. Doznajemo samo to, da su robovi, ali ne, i koji im je bio zanat.[45] Nekoliko natpisa, gdje se onaj, o kome se govori, označuje, da je »vilicus«,[46] ne kažu ništa za naše pitanje, jer ovdje »vilicus« ne znači da je on seljak, zemljoradnik, nego je to rob, koji je nadzirao ostale robove, brinuo se za njihovu prehranu i odijevanje i za sav rad na imanju posjednika.

Ni natpisi, u kojima se spominje, da je onaj, kojemu je natpis postavljen, bio »agricola«, dakle poljodjelac, ne kažu nam mnogo, jer je na pr. u već citiranom natpisu CIL III 2026[47] T. Flavije nazvan »agricola« i to

[44] Mnogobrojni natpisi slobodnjaka i slobodnjacima u CIL III i Supl., u Bull. Dalm. mnogi, na pr. BD VIII (1885) 24, 68 (Narona); BD XVII (1894) 81 (Nadin); XX, 130 (Starigrad na Hvaru), 34, 2275; XXVII 96, 3292, 97, 3296; XXIX 223, 3438 A; XXXI (1908) 79, 3959 A (Gardun-Vojnić); XXXII (1909) 59, 3892 A; XXXIII 49, 4385 A; XXXIV 35, 4279 A; 53, 4091 A (Novi kod Trogira): XXXV 18, 731 B, 7, 682 B; XLIII (1920) 111, 4727 A; XLVII—XLVIII 33, 5187 A, 44, 5223, 5224. Brojevi, uz koje nije navedeno mjesto, većinom su iz Salone.

[45] BD XXVII 20, 3415, 41, 4603; XXIX 213, 3647 A; XXXIV 32, 4261 A; XLIV 34, 4720 A.

[46] BD XXIX 241, 3663 A (Vrbanj na Hvaru).

[47] Vidi prije na str. 14 op. 6.

mu se u natpisu kao njegovo prvo zanimanje naglašava. Ali iza toga slijedi, da je on bio dekurion kolonije Salone, da je bio edil, pa duumvir iure dicundo kolonije Aequitas, zatim duumvir »quinquenalis« municipija Riditae i konačno prefekt i patron kolegija »fabrum«, dakle jedna od najuglednijih, a svakako i najbogatijih ličnosti svoga vremena u Saloni. On je dakle bio svakako velik posjednik zemljišta i bavio se poljoprivredom, i nije, vjerojatno, nikada sam obrađivao svoju zemlju.

Međutim, krivo bismo mislili, kad bismo sve one, koji su sebi postavili nadgrobne natpise, odnosno one, kojima su drugi postavili natpise, smatrali posjednicima, što žive od najamnoga ili robovskoga rada. Poznato je, da su Rimljani znali u kolonije odvoditi, pa i nasilno, upravo rimski proletarijat, dodjeljivati mu zemljište i prisiljavati ga, da radi, kako bi s jedne strane oteretili grad Rim od prevelikog broja nezaposlenih proletera, a s druge učvrstili svoje posjede u provincijama. Koji su od tih i dalje ostali poljoprivredni radnici, a koji nisu, čije su porodice i dalje to bile, a čije nisu, nemoguće je, bar zasad, kazati.

Uz doseljene rimske koloniste postojala je golema narodna masa domaćeg stanovništva. Potrebno je, dakle, ispitati, kakvo je bilo stanje poljoprivrednih radnika unutar domaćeg stanovništva, kakav odnos između zemlje i onih, što je rade, kao i onih, što je uživaju; zatim kakva je bila veza između domaćeg poljoprivrednog stanovništva i rimske državne vlasti, te napokon između domaćeg stanovništva i rimskih kolonista.

Sve su to pitanja, koja do danas nisu ni načeta i kojima treba pristupiti zasada na bazi ono malo izvora, što ih imamo. Kad se s ovoga gledišta budu svi natpisi i drugi izvori savjesno proučili, uvjereni smo, da će i te prilike biti poznatije.

Kad su Rimljani, god. 229., prvi put došli u naše krajeve, zatekli su: na sjeveru Liburne, njima na jugu i istoku razna druga ilirska plemena, od kojih su neka već bila jako pomiješana s Keltima (Japodi, Dalmati), a pored toga na obali i nekim otocima, grčke koloniste. Osvajanje sjeverozapadnog dijela Balkanskog poluotoka, kasnije rimske provincije Dalmacije, išlo je jako sporo i vrlo teško, te se proteglo gotovo dva i pol stoljeća. Tek odonda, kada je skršen Batonov ustanak (god. 9. n. e.) možemo govoriti o stvarnoj dominaciji Rima u našim krajevima i o sređenom ekonomskom životu, pa i stabiliziranom socijalnom poretku.

Ali, uza sve to, treba da pratimo proces, kako su rimske pravne institucije ulazile u život i na teritorij domaćeg stanovništva, čim je Rim započeo osvajanja, ma da taj proces nije mnogo puta pravo ni započeo, a već je bio prekidan, jer domaće stanovništvo nije Rimljanima dopustilo, da se ustale na ovom teritoriju.

Naše je mišljenje — koje proistječe iz analize prilika, što su vladale u ovim krajevima — da je proces ulaženja rimskih pravnih institucija u

naše krajeve započeo osnivanjem rimskih kolonija i municipija, a to je bilo tek u četvrtom deceniju pr. n. e.[48] Od toga vremena dalje rimske se pravne institucije učvršćuju najprije na obali, a onda, poslije Batonova ustanka, prodiru u unutrašnjost.

Kakve su bile kulturne i ekonomske prilike kod Ilira, odnosno Iliro-Kelta prije njihova kontakta s Rimljanima, možemo dosta dobro uočiti iz mnogobrojnih arheoloških nalaza glasinačke i latenske kulture. Ti nam nalazi, međutim, ne daju gotovo nikakvih podataka, kakve su kod njih bile socijalne prilike, pogotovo ne znamo, kakav je bio odnos unutar pojedinih zanata odnosno profesija.

Možda će nam poći za rukom da se nekako uputimo u prilike, što nas ovdje interesiraju, pomoću bilježaka, koje su nam ostavili neki stari pisci.

Da je poljoprivreda na cijelom teritoriju kasnije rimske provincije Dalmacije — dakle u današnjoj zapadnoj Hrvatskoj, Dalmaciji, Crnoj Gori, Hercegovini te najvećem dijelu Bosne i zapadnom dijelu Srbije — bila dosta razvijena, pokazuju nam spomenuti arheološki ostaci iz glasinačkog i latenskog vremena. Pored poljoprivrede, drugo je glavnije zanimanje starih Ilira i Iliro-Kelta bilo stočarstvo. U nekim se krajevima, a napose na Glasincu, već oko 1000. god. pr. n. e. razvilo zanatstvo, koje se malo pomalo odijelilo od poljoprivrede. Bilo je tu drvodjelaca, lončara, kovača, modelatora, ljevača bronce i cizelatora. Brončano oružje i oruđe, raznovrsni brončani nakiti, tipično domaćega, glasinačkog oblika, odlikuju se ne samo ljepotom izradbe, nego i raznolikošću u tolikoj mjeri, te nam je jedva moguće pretpostaviti, da bi ovakvi zanatlije bili istodobno i ljudi, koji su obrađivali zemlju, jer je za spomenute poslove, napose za neke od njih, trebalo mnogo spreme i vremena.

Kulturne biljke, čiji su ostaci nađeni u ripačkim sojenicama, pokazuju, što se tada sve u našim krajevima sijalo i uzgajalo. Tu je dvozrna pšenica (triticum dicoccum, Schrank), ječam, proha, zatim bob, leća, jabuka, kruška, drijenak, trešnja, trnjina, loza, malina i lješnjak.[49]

Isto smo tako dobro upućeni i u način zemljoradnje, jer su nam se sačuvali neki zemljoradnički alati: budaci, motike iz jelenovih rogova ili kovine, sjekire, klinovi i t. d. (danas u muzejima u Zagrebu, Sarajevu i Splitu).

Već prije dolaska Rimljana Iliri su u poljoprivredi toliko napredovali, da su možda još u Teopompovo doba (umro god. 336. pr. n. e.) iz grožđa pravili vino, a još davno prije svoje opće narodno alkoholno piće, pivo, koje su pravili iz ječma.

[48] Gr. Novak, *Isejska i rimska Salona,* Rad Jugosl. akademije 1948.

[49] Ćiro Truhelka, *Voda kroz prehistoričku zbirku Bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja,* Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u prehistoričko doba, Sarajevo 1914, str. 74.

I Polyaen u svom djelu *Strategica*[50] i Athenaios u svojim *Deipnosophistai*[51] donose iste vijesti o piću ilirskog plemena Autariata. Ma da su ti pisci iz II. stoljeća n. e., oba su crpla iz Teopompa, Polyaen neposredno, a Athenaios posredno iz Hermipova djela *De vitis septem sapientium,* koji je pak, kako sam kaže, te podatke uzeo iz Periandra. Ti nam pisci pripovijedaju, kako Iliri, a napose Autariati, vrlo mnogo piju i opijaju se i kako su ih jednoć Kelti vinom namamili i onda pijane poubijali. I Polyaen i Athenaios kažu, da je to piće bilo vino. Da li je doista i Teopomp nazvao to piće vinom, ili su kasniji Grci, ispisujući Teopompa, a ne poznavajući narodno i opće piće Ilira, pivo, ispisali »vino«, ne možemo kazati. Jedva je međutim vjerojatno, da su Autariati gojili vinovu lozu, a još manje, da su to činili Kelti, koji su tada bili u stalnom pokretu.

Vinogradarstvo je u to vrijeme, t. j. u IV. stoljeću pr. n. e., cvalo samo ondje, gdje su se naselili grčki kolonisti, dakle na Hvaru, Visu, Korčuli i na ponekome mjestu na kopnu, uz more, gdje se nalazila Herakleia. Vjerojatno su od njih prihvatili uzgoj loze i susjedni Iliri, ali sumnjamo, da su to učinili Autariati, koji su nastavali na lijevoj obali Neretve, dakle u današnjoj Hercegovini, ma koliko bili blizu tadanjem grčkom emporiju, što se nalazio u današnjem Vidu, kraj Metkovića, u Naroni.

Poljoprivreda i stočarstvo ostali su i dalje glavno zanimanje Ilira i Iliro-Kelta, žito i stoka njihovo bogatstvo svagdje, osim u krajevima u kojima se nastavljala davno razvijena industrijska djelatnost, a ti su bili daleko od mora. Još u II. stoljeću pr. n. e. plaćaju neka susjedna ilirska plemena Dalmatima danak, koji se sastoji u stoci i žitu.[52] Dalmati, a i njihovi susjedi, nisu imali drugoga platežnog sredstva. Strabo je zapisao, da u njegovo vrijeme (I. stoljeće pr. n. e.) ni Dalmati, a ni njihovi susjedi ne poznaju novac kao platežno sredstvo, i da se njime ne služe ni u trgovačkim odnosima sa susjedima na primorju (grčkim kolonistima).[53]

Iz ovoga doznajemo, od čega je ilirski narod živio, ali ništa ne znamo o njegovu odnosu prema zemljištu, koje ga je hranilo. O tome nam je sačuvan jedan vrlo važan podatak kod spomenutog Strabona, dakle iz I. stoljeća pr. n. e. U *Geografiji* pripovijeda on da »Dalmati svakih osam godina ponovo dijele zemljište«.[54] To isto kaže i Stjepan Bizantinski, bez sumnje po Strabonu.[55]

Prema tome su Dalmati još i u doba Cezara i Oktavijana Augusta imali zajednička, plemenska zemljišta, koja su svakih osam godina, dakle

[50] Polyaeni *Strategicon Libri octo,* Lipsiae, Teubner, 1866, 42.
[51] Athenaei *Deipnosophistarum libri quindecim,* Lipsiae, Teubner, vol. II, 303.
[52] Polybije, XXXII, 18
[53] Strabo, VII, 5.
[54] Strabo, VII, 5.
[55] Stephanus Bizantinus, *Ethnika,* Lugduni Batavorum 1694, str. 284, 5

samo za kratak rok, davali pojedinim članovima plemena, pojedinim rodovima, a možda i pojedinim porodicama da ih obrađuju. Poslije osam godina opet je cijelo zemljište stajalo na raspolaganju čitavom plemenu, te je ono opet postupilo, kao i ranije. Vlasnik zemljišta nisu bili ni pojedini rodovi, ni porodice, ni pojedinci, nego zajednica. Iz toga zaključujemo, da kod Dalmata — a tako je, vrlo vjerojatno, bilo kod svih ilirskih i iliro-keltskih plemena — nije postojala klasa posjednika s jedne strane i iskorišćavanih poljoprivrednih radnika s druge. Kako Dalmati toga vremena nisu ratovali s drugima, nego samo s Rimljanima — uz izuzetak s Liburnima zbog Promone, godine 50. pr. n. e. — nije vjerojatno, da su upotrebljavali robove za obrađivanje polja, jer robova nisu ni imali.

Ako ovoj Strabonovoj vijesti dodamo vijest o matrijarhatu Liburna, možda će nam te prilike biti još bolje osvijetljene. Tu nam je vijest zabilježio Pseudoskylaks, koji je pisao između godine 339. i 335. pr. n. e., dakle u IV. stoljeću. On kaže, da Liburnima vladaju žene i da one osim s muževima opće i s robovima i muškarcima iz susjednih krajeva.[56] Kako je Pseudoskylaks to napose istaknuo za Liburne, čini se, da takvog odnosa nije bilo u ostalih Ilira, koje on spominje, pa bi bilo sasvim krivo iz ove njegove vijesti izvesti, da je kod svih Ilira postojao matrijarhat u IV. st. pr. n. e. Ali se iz toga dade razabrati, da su Liburni još tada imali ovakav rodovski odnos, kakav je ranije bio u svih Ilira: zemlja im je bila zajednička i živjeli su u matrijarhatu, zemlju su obrađivali članovi roda i zajednički je uživali. Teopompovu vijest o ardiejskim robovima treba još proučiti.

Nema sumnje, da se to održalo duže kod Liburna, koji nisu imali razvijene metalurgije, kakvu su imali stanovnici Glasinca, gdje su se zanati uvelike razvili i diferencirali i gdje je postojala ne samo jaka industrija, koja je radila za izvoz, nego i živa trgovina, koja je te produkte raznosila. Prevelike su razlike između prilika, u kojima su živjela pojedina ilirska plemena, a da bismo društveno-ekonomsko stanje jednoga od njih mogli generalizirati. Tek kasnije, u doba punoga rimskoga gospodstva u našim krajevima, te se prilike dosta ujednačuju.

Strabonovo svjedočanstvo o dijeljenju zajedničkoga plemenskog zemljišta svake osme godine popunjuju nam i potvrđuju spomenici, u kojima se govori o određivanju granica između pojedinih ilirskih plemena ili pojedinih krajeva. Tako je vojni zapovjednik L. Trebius Secundus po naredbi L. Volusija Saturnina, legata propretore C. Cezara Augusta Germanika,

[56] Οὗτοι γυναικοκρατοῦνται καὶ εἰσὶν αἱ γυναῖκες ἀνδρῶν ἐλευθέρων Μίσγονται δὲ τοῖς ἑαυτῶν δούλοις καὶ τοῖς πλησιοχώροις ἀνδράσι Scylacis Cariandensis Periplus, ed. Car. Mullerus, Geographi Graeci minores, Parisiis 1855, str. 17.

odredio granicu između Onastinaca i Narestinaca.[57] Po naredbi toga Saturnina bila je određena granica i između nekih plemena, čija su se imena u natpisu izgubila, a prebivala su oko Promone.[58] Po naredbi legata Augusti propretore L. Aruntija Camilla Scribonijana, koji se god. 42. n. e. bio pobunio u Dalmaciji, određene su granice između Sapuata i Lamatina.[59] Legat Augusti propretore Pompej Silvan dao je odrediti granice između Asserijata i Alverita,[60] legat Augusti propretore Piso granice između Narestinaca i Pituntijaca.[61] Već su po nalogu legata Augusti propretore L. Cornelija Dolabelle, koji je bio na toj dužnosti god. 14.—18. n. e. bile određene granice između Nedita i Korinijaca, dakle između teritorija današnjeg Nadina i Karina. Te su nešto izmijenjene i ponovo određene po nalogu legata Gemina.[62]

Sva su se ova određivanja granica između pojedinih plemena ili teritorija izvršila poslije pacifikacije Dalmacije god. 9. n. e. Ranije se svađe zbog tih granica sigurno nisu rješavale ovako mirno, nego je dolazilo do vjerojatno krvavih borbi, između pojedinih plemena i rodova, kad ih je koje od njih povrijedilo. Možda je upravo ovo zajedničko čuvanje zajedničkog zemljišta učinilo, da se tako dugo održala nepovredivost zajednice kao vlasnice zemljišta.

Kad bi Rimljani osvojili neki teritorij ili pokorili koju zemlju, svu su osvojenu zemlju smatrali državnim vlasništvom. To je u provincijama »ager publicus«. Za razliku od »ager publicus« u Italiji, gdje su se zemljišta mogla ili dodijeliti privatnicima u vlasništvo ili su ih pak mogli zaposjesti privatnici (ager occupatorius), zemljišta u osvojenim krajevima izvan Italije bila su sva podvrgnuta porezu, bilo da su ostavljena dotadanjim vlasnicima ili dodijeljena novima. Sva su se ona smatrala vlasništvom cara ili senata, ali su pravo uživanja imali ili raniji ili novi vlasnici. Od Aurelijana pa dalje, plaćala su porez i zemljišta u Italiji. Nas ovdje ne interesira daljnja detaljna razlika ni daljnji odnosi, nego samo konstatacija, da je najveći dio zemljišta u osvojenoj provinciji i dalje, kao i ranije, pripadao starim vlasnicima. Prema tome je kod barem nekih ilirskih plemena ostao i stari

[57] Oneum je današnji Omiš, a Nareste današnje poljičke Jesenice: v. moju radnju *Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije;* Nastavni vjesnik 1918, str. 18, i Suplemenat Bull. Dalm., god. XXXVIII. 1915.

Gornji natpis CIL III, S. 8472; Dessau, o. c. 5948.

[58] CIL III. S. 9832; Dessau, o. c., 5949. — Promona je bila na Klancu kod današnje željezničke stanice Teplju: G. Novak, o. c., 11.

[59] CIL III, S. 9864a; Dessau, o. c. 5950. Lamatis je današnje Dobrinje, G. Novak, o. c., 25.

[60] CIL III, S. 9938; Dessau, o. c. 5951. Pompeius Silvanus bio je legatus Augusti propretore u Dalmaciji godine 69 n. e. — Asseria je današnje Podgrađe, a Alveria se nalazila kod današnjih Dobropoljaca; G. Novak, o. c., 11.

[61] CIL III, S. 12794; Bull. Dalm. XIII, 1890, 143, 79; Dessau, o c. 5952; Pituntium je današnja Podstrana: G. Novak, o. c., 18.

[62] CIL III, S. 9975; Dessau, o. c., 5953 i 5953a.

način zajedničkog posjeda, a zemljišta su se svakih nekoliko godina, ponovo plemenskim zaključkom, davala pojedinim rodovima. Tako je bilo u krajevima, koji su bili udaljeni od većih centara, kolonija i municipija.

Sasvim je drukčije bilo u krajevima, u koje su slani rimski kolonisti i gdje su se osnivale kolonije. Ondje bi se jedan dio zemljišta oduzeo dotadašnjim vlasnicima i dao u puno vlasništvo rimskim kolonistima. Drugi bi dio i dalje ostao u vlasništvu starosjedilaca. Kako se to radilo, kako su se namirivali oni, kojima bi se ta zemljišta oduzela, ne znamo. Sigurno je samo to, da su rimski kolonisti, koji bi zaposjeli nova zemljišta, nastojali od njih dobiti što više koristi, te da su na njima provodili ono, što su u Rimu vidjeli i naučili. Stari, isluženi veterani sigurno nisu u svojim naseljima sami — poslije dvadeset godina vojničke službe, odviknuti od rada, a naviknuti na dokoni vojnički život — prihvatili plug i motiku i pod starost se davali na težak poljodjelski rad u tvrdom dalmatinskom kršu. Oni su odmah zavodili ili najamnički rad, upotrebljavajući za težački posao radnike seljake, ili su svoja zemljišta obrađivali pomoću robova. Isto je to u najvećem broju slučajeva radio i rimski proletarijat, koji su Rimljani odvodili u kolonije s građanskim pravom. Dotadanji proleteri — koji u Rimu nisu ništa radili, nego badavadžili, očekujući državnu pomoć, te koje je hranila država i zabavljali ih rimski političari, što su trebali njihove glasove — sigurno nisu — odvedeni ponajviše silom u kolonije — najedamput postali marljivi zemljoradnici. Oni nisu znali obrađivati zemlju, a još manje, kada treba i kako sijati i žnjeti, kositi i vršiti, kada i kako saditi lozu te je njegovati, nisu se razumijevali u voćarstvo, nisu znali timariti stoku i t. d. Sve su to trebali činiti drugi, a to su ponajviše i činili, unajmljeni radnici i robovi. Ti su kolonisti htjeli biti gazde, biti članovi svoga malog senata u novoj koloniji, izigravati rimske senatore u malom.

Tako u ovo doba, t. j. od prve polovine prvog stoljeća pr. n. e. pa dalje, nalazimo oko kolonija i u njima, pored posjednika, radnike i robove, koji su obrađivali zemlju, a dalje u unutrašnjosti slobodne zemljoradnike povezane u svom plemenu i rodu.

Treće su, zasebno područje dalmatinski otoci i krajevi, u kojima su već Grci, od početka IV. stoljeća dalje, osnivali svoje kolonije. Tu su oni uveli svoj način posjedovanja i obrađivanja zemlje, i tu su postojali posebni odnosi. Primjer za to daje nam natpis iz Lumbarde. Na njemu je označeno, kako su Grci osnivali svoje zemljoradničke kolonije. Ovdje su oni u prvom redu bili sami i vlasnici zemlje i poljoprivredni radnici, t. j. obrađivali su zemlju, što bi im je dodijelila komisija za osnivanje kolonija. Koliko su i oni uzimali, za ispomoć ili stalno, posebne poljoprivredne radnike ili su im zemlju obrađivali i robovi, ne možemo ustanoviti, ali je prirodno, da su i oni, kao i Grci u materi zemlji, za taj posao upotrebljavali i robove. Pogotovu su to činili oni, koji su stjecajem prilika, kupnjom ili

baštinjenjem stekli veće komplekse zemljišta, pa ih sami nisu mogli obrađivati. Kad su i ti grčki doseljenici ovakvo stanje razvili u sistem, t. j. kad su prestali stalno sami raditi, a počeli eksploatirati tuđu radnu snagu, onda nisu dalje bili zemljoradnici, nego zemljoposjednici, a njihov se odnos prema zemlji pretvorio u robovlasnički. Bogati Isejci, Pharani, pa i Tragurijci i Epetijci i t. d., živjeli su od iskorišćavanja tuđe radne snage, bilo najamnika, bilo robova, ovih posjednjih u prvom redu. Oni sami bavili su se političkim poslovima svojih gradova ili su pak živjeli od prihoda ne radeći ništa. Mnogi su se od njih obogatili, prije svega pomoću trgovine, onda i od prihoda svojih posjeda, a gradovi su im postali centri udobnog i u malim prilikama luksuznog života.

Lumbardski natpis[63] bez svake je sumnje najvredniji spomenik o zaposjedanju i dijeljenju zemljišta između kolonista, što je nađen u našim krajevima. On kaže: »Oni, koji su prvi zaposjeli zemlju i obzidali grad, imaju da dobiju napose jedno gradilište od gradskog područja — unutar ograđenoga grada (?) — kao posebno, zajedno s pripadajućim dijelom, a izvan (bedema) imaju ti isti i od poljskog predjela napose dobiti, od prvog dijeljenja kockom, svaki po 3 pletra, a od ostaloga pripadajuće dijelove (?), ali treba zapisati — što je svaki (u gradu?) dobio. Nasljedno pak ima njima i svakome njihovu potomku da bude 1 i 1/2 pletra. Oni, koji kasnije dođu, imaju od gradskog područja dobiti građevna zemljišta i od nepodijeljenog zemljišta 4 i 1/2 pletra. Vlasti se pak imaju svake godine zakleti, da na nikakav način ne će ponovo dijeliti ni grad ni zemljište...«

Ovaj nas natpis iz IV. stoljeća pr. n. e. upućuje u način kako su Grci osnivali poljoprivredne kolonije, a i u to, da su oni, koji su dobivali zemljišta, ujedno ih, bar spočetka, i obrađivali. Tri pletra[64] je malo zemljišta i njegovo se obrađivanje može isplatiti, samo ako ga onaj, kome je dodijeljeno, obrađuje sam, ili sa svojom porodicom. Pored 3 pletra dobre zemlje prvi su kolonisti dobivali još »pripadajući dio« ostalog zemljišta, od kojeg je 1 i 1/2 pletra za glavu porodice i po 1 i 1/2 pletra za svako dijete bilo dano s pravom naslijeđa. Taj »pripadajući dio« nije, sigurno, bio prvorazredna zemlja, nego su to bili, vjerojatno, pašnjaci i šume.

U natpisu nalazimo još i to, da je zemljište, koje nije bilo podijeljeno, ostalo zajednička svojina cijele kolonije, i da je ono, što je pojedinac uzeo od »pripadajućeg dijela« preko nasljednih pletra, ponovo pripalo zajednici, kada bi umro.

Ovako, kao na Korčuli, osnivala je Issa i druge svoje kolonije, odnosno naselja, kao Tragurion, Epetion i ostale.

[63] Brunšmid, *Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Abhandlungen des arch.-epigr. Seminares der Universität Wien XIII. Wien 1898, str. 2—14: Brunšmid, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, N. S. V, Zagreb 1901, str. 19, 20, VIII, 1905, str. 97 ss.

[64] 1 pletron zemljišta je 10.000 grčkih kvadratnih stopa, t. j. 950 m².

Nema sumnje, da je sama Issa, osim od trgovine, dobrim dijelom živjela i od zemljoradnje. Novci Isse iz III. stoljeća pr. n. e. — na kojima je amfora i grozd[65] — pokazuju koliko je već tada na otoku Visu bilo razgranato vinogradarstvo. U II. st. n. e. Issa je postala poznata po cijelom Mediteranu zbog izvrsnog vina. Grčki pisac Agatarhides iz Knida — koji piše oko god. 130. pr. n. e. — zabilježio je, da je isejsko vino najbolje od svih vina na svijetu.

Slične su prilike bile i na Pharosu. Koza na novcima Pharosa upućuje na to, da je stočarstvo na tom otoku bilo uvelike razvijeno. Ujedno možemo zaključiti, da je u ono vrijeme bilo tako i ondje, gdje su drugi Grci podigli svoje kolonije. To potvrđuju novci Dimosa, gdje je na pharoskim novcima dodana još i koza na Zevsovoj glavi.[66]

Pored doseljenih Grka živjelo je na otocima i na kopnu ovih krajeva staro ilirsko stanovništvo. Grci su spočetka bili zemljoradnici. Naseljenu su zemlju obrađivali sami. Kasnije, kad su uhvatili čvrst korijen, oni, što su uspjeli da nagomilaju više dobara, uzimali su od domaćeg stanovništva unajmljenu snagu, a upotrebljavali i robove, dok su ostali i dalje obrađivali svoja zemljišta sami ili uz pomoć unajmljene radne snage. Svakako su ti kolonisti sobom donijeli način obrađivanja zemljišta iz matere zemlje, nove kulture, u prvom redu lozu, maslinu i smokvu, kojih Iliri nisu dotada poznavali. Vjerojatno je, da su doseljeni Grci — u čijoj su se materi zemlji tada robovi uvelike upotrebljavali i u poljoprivredi — i u kolonijama obrađivali svoja polja iskorišćavajući radnu snagu robova, što bi ih kupovali od trgovaca robljem. Nešto sigurno ne možemo o tome kazati, jer nemamo nikakve aluzije na to ni u natpisima ni kod pisaca.

Kad je u rimskoj vojsci nestalo prema Ilirima nepovjerenja, što ga je prouzrokovao posljednji njihov ustanak, Rim je unutar ilirskog teritorija osnivao nova municipija i pomoću veterana Iliraca, dakle ljudi domaćeg porijekla. Ta su nova municipija, s rimskim građanskim pravom, bila postavljena u prvom redu na Ilirima, koji su se u rimskoj službi pretvorili u siguran oslonac rimskog vladanja. Tim svojim novim građanima dodavao je Rim i one nove građane, što ih je uzimao između domaćeg, bogatog stanovništva ondje, gdje je nestalo zajednice dobara, a između plemenskih poglavica ondje, gdje je zajednica još uvijek postojala. Domaći veterani, kojima se povjeravao novi municipij, dobivali su potrebna plodna zemljišta, što su se oduzimala okolnim vlasnicima na osnovu prava — koje nije nikako zastarjevalo — da je država vlasnica osvojenog teritorija. Sve ostalo zemljište nije se diralo. Rim nije iz naših seljaka na teritoriju municipija nikada stvarao rimske građane. Oni su bili samo »incolae« s položajem »peregrini«. Ti su »incolae« i dalje obrađivali ono zemljište, što bi preostalo poslije diobe.

[65] Brunšmid, *Inschriften und Münzen*, 59.
[66] Brunšmid, o. c., 44 ss. 53.

Ali se municipija stvaralo sve više, i Rim je sve više teritorija oduzimao od plemena, pa je bilo »incola«, kojima nije ostalo ništa, te su, da prehrane sebe i porodicu, morali postati ili radnici na teritoriju novih građana ili svoju nekadanju zemlju uzeti u najam na osnovu ugovora.[67]

Takvom je politikom, koja je zahvatila maha naročito za Vespazijana, Rim osiguravao svoje gospodstvo u Dalmaciji, gdje su mu upravo isluženi ilirski vojnici, a tada novi građani rimski, bili najodaniji i najprivrženiji. Ali uz te veterane slao je Rim i koloniste iz Italije, pa su oni zajedno stvarali novo građanstvo u municipijima. Ovi novi, ovako osnovani municipiji nisu nikada dignuti na rang kolonija, t. j. nisu imali puno građansko rimsko pravo, nego ograničeno. U Dalmaciji su Rimljani osnivali kolonije do prve polovine I. stoljeća n. e., a zadnja je bila Colonia Claudia Aequum, za vladanja Klaudija. Kao i kolonije i municipija su se upravljala po uzoru Rima, a njihovi su se građani uvrštavali u legije. Svi ostali izvan municipija služili su u pomoćnim četama. Osnivanjem brojnih municipija — od kojih su neka postala lijepi gradići (Scodra, Delminium) — Rim je postigao svoju svrhu kao i osnivanjem kolonija, t. j. slomio svaku mogućnost ilirskog otpora. Ali nikada on nije do kraja romanizirao Dalmaciju. Nisu bila romanizirana ni municipija u svom opsegu, a sela jedva taknuta. Ilirski i ilirо-keltski narodni elemenat sačuvao se do kraja rimskog vladanja u Dalmaciji.[68]

Obrazovanjem mnogobrojnih municipija po cijelom teritoriju provincije Dalmacije iz spomenutih elemenata i proletariziranjem »incola« unutar su se municipija i oko njih stvarale dvije oštro odijeljene klase: jedna zemljoposjednika s rimskim građanskim pravom i druga proletera bez ikakva građanskog prava. Ovi posljednji su se mogli nadati, da će i oni jednoć postati rimski građani i zemljoposjednici, samo ako stupe u vojnu službu te dočekaju, da budu otpušteni kao veterani i određeni u municipija. Pored te dvije klase posjednika i najamnih, odnosno ugovornih radnika, po mnogim je municipijima u ovo doba bilo i robova, naročito na veleposjedima, što su ih stvorili umješni članovi nekih municipija. Jedva je vjerovatno, da su novi rimski građani — koji su u municipijima držali najvažnije položaje, imali udobne kuće i način života uređivali prema onome u italskim gradovima — obrađivali zemlju, kad su mogli dati, da je obrađuju ili »incolae« ili robovi. Od Cezara dalje, sve više zahvaćajući rimsku državu, robovlasničko je društvo djelovalo i na dalmatinske prilike, pa je i Dalmacija, iako možda u manjoj mjeri, došla u sistem, što je tada vladao.

Već se potkraj republikanskog doba u Italiji uvriježio običaj, da veliki zemljovlasnici nisu svu zemlju obrađivali pomoću robova, nego su neke

[67] Rostovtzeff, *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich I.*, Leipzig 1931, prev. s engleskog, str. 192—196 i 334—336.
[68] Ibid.

njene dijelove davali u zakup. To su radili osobito s onim zemljištima, koja su bila udaljenija, kao i s onima, koja su bila manje rodna, pa se nije isplaćivalo, da ih obrađuju robovi. Slobodni ljudi, što su obrađivali tuđu zemlju, na osnovi ugovora, zvali su se »coloni«. Do kolonata su dovele i prilike, što su nastale zbog ustanka robova, kad je vrlo velik broj robova izginuo ili bio poubijan. Cijena je robovima porasla, i obrađivanje je pomoću robova postalo skupo, naročito na slabijim zemljištima. Obrađivati, naprotiv, po kolonatskom sistemu bilo je skoro besplatno, jer zemljoposjednik nije uopće plaćao, odnosno izdržavao radnu snagu, nego je davao samo alat i stan kolonima.

Ne ćemo ulaziti u pojedinosti toga sistema, koji je svakako socijalno napredniji nego robovlasnički, ma da je i on imao mnogo loših strana. Mnogi su koloni postali »koloni na veliko«, t. j. uzimali u zakup velike komplekse zemljišta, koje nisu obrađivali sami, nego pomoću radne snage drugih ili robova. Tako je i došlo do službene diferencijacije, pa se veliki zakupnik naziva »conductor«, a mali »colonus«.

Ratovi Cezara i Augusta donijeli su Rimu nove hiljade robova, te je u Italiji opet neko vrijeme prevladao robovski rad, ali se zatim sve više širi »kolonatski« sistem.

Kolonatski je način obrađivanja zemlje zahvatio bez sumnje i Dalmaciju, širio se u njoj sve više i napokon, kao i drugdje, prevladao.

Prednost je kolonata pred robovlasničkim načinom obrađivanja zemlje bila u tome, što su koloni bili slobodni ljudi i vezani samo ugovorom na stalni rok, a ako taj nije bio opozvan, nastavljali su dalje rad bez obnavljanja ugovora. Nasljednih kolonatskih ugovora nalazimo u ovo vrijeme kod gradskog stanovništva.[69] Međutim, dešavalo se, da su se koloni, zbog malih prihoda, zaduživali kod svojih posjednika i postajali o njima sve ovisniji te konačno bili i oni i njihovi nasljednici vezani uza zemlju. Od IV. stoljeća dalje carska vlast veže kolone zakonima sve više uz zemlju, zabranjuje im napuštati zemlju, na kojoj su se rodili, zemlja se prodavala zajedno s kolonima i t. d. Osim toga došlo je s vremenom toliko drugih ograničenja, da su koloni postali slični robovima.

Na teritoriju rimske Dalmacije vrijedili su svi oni zakoni o kolonima, kao i u ostalom carstvu, pa su i ovdje, kad se govori o zemljoradnicima, postojale u ovo doba dvije klase: posjednička, eksploatatorska, s jedne i ona eksploatiranih kolona s druge strane. Bilo je i dalje slobodnih seljaka, koji su sami obrađivali svoj mali posjed i plaćali porez za svoje zemljište. Ali je u IV. stoljeću država vezala uza zemlju i njih kao i svakoga onoga, koji ju je obrađivao svojim rukama, bio gospodar svoga zemljišta ili kolon. Za Ilirik te su mjere bile napose istaknute.[70]

[69] Pauly-Wissowa, Realencyklopädie VII HB, Stuttgart 1900., 483 ss.
[70] Corpus Iuris Civilis, Cod. Iust. XI, 53(52), Berlin II, 443.

HISTORIJSKI ZBORNIK

GODINA I 1948 BROJ 1-4

TISAK I NAKLADA NAKLADNI ZAVOD HRVATSKE / ZAGREB

REDAKCIONI ODBOR

VLADIMIR BABIĆ
MIROSLAV BRANT
GRGA GAMULIN
MARKO KOSTRENČIĆ
JAROSLAV ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

JAROSLAV ŠIĐAK

I Z D A J E

POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE

ZAGREB